

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/64/87-90>**Aytac Batil qızı Sadıqova**

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

magistrant

Sadıqova-aytac@inbox.ru

MİNİATÜR SƏNƏTİ VƏ ONUN AZƏRBAYCANDA İNKİŞAF XARAKTERİSTİKASI*Açar sözlər: Miniatur, inkişaf, formalaşma, rəng, forma, təsir, kompozisiya***Miniature art and its development characteristics in Azerbaijan****Summary**

The history of miniature art dates back to ancient times. This art in itself combines many fields of art. One of the main characteristics of miniature art is the ability to describe the events in the books in the form of plots. In this field, more Tabriz artists have managed to create unique pearls of art. The unique specimens created by the masters of Tabriz are now kept in various museums and private collections around the world. Each of these preserved specimens has its own aesthetic and artistic value. The article thoroughly analyzes their general artistic characteristics.

Key words: *Miniature, development, formation, color, shape, effect, composition*

Miniatur sənətinin yaranmasının tarixini və təşəkkül tapmasına təsir edən amilləri müəyyənləşdirmək üçün ilk olaraq bu sənətin əsas xarakteristikasını və yaranma tarixini qeyd etmək vacibdir. Məlum olduğu kimi özünəməxsus rəsm texnikası və ifadə dili ilə çox incə işlənmiş, kiçik ölçülü rəsm əsərləri olan miniatur xüsusi bir rəsm sənəti sayılır. Ümumiyyətlə, əlyazma kitablarındakı mətni estetik cəhətdən diqqət çəkən edən və mətndəki məlumatları daha da aydınlaşdıran kitab şəkilləri miniatur kimi tanınır. Burada illüstrasiya ediləcək mövzuya daxil olan hadisələri təsvirə köçürmək üçün hadisəni şəkillər şəklində köçürmək və fiqurları bir-birini örtməyəcək şəkildə yerləşdirmək vacibdir. Qərb əlyazmalarındakı kitab illüstrasiyalarından xaric İslam dünyasında XIII-XIX əsrlər boyu “təsvir, təsvir-i humayun, şəbih, süver, tərrihi, rəsm, rəsm, qırıntı (e) tikmə, məclis, mendil” kimi adlarla həyata keçirilən sənət əsərlərinə də “miniatur” deyilmişdir. Uzun tarixi müddət ərzində əsasən şərq ölkələrində kətan, dəri, divar, ölçülü kağız, keramika, sümük, taxta qutular, keramik qablar və ipək kimi məmulatların üzərinə bəzədilməsinə xüsusi önəm verilmişdir. Bu bəzədilmə ya ornamentlərlə, ya da ki, müxtəlif süjetli təsvirlərlə olurdu. Ancaq, miniatur sənəti kimi müxtəlif məqsədlər üçün hazırlanan kitab illüstrasiyaları öz estetik dəyərinə görə daha yüksək mərtəbəyə ucalmışdır.

Miniatur sözünün tarixinə nəzər salsaq görə bilərik ki, orta əsr Avropasında hazırlanmış əlyazmaların fəsillərinin əvvəlində mətnin ilk hərfinin ətrafında latınca “minium” adlanan qırmızı-narıncı boya ilə “miniatura” adlanan bəzəklər hazırlanmışdır. Miniatur adının bu sözdən gəldiyi və Latın dilində kiçik mənasını verən “minor” sözünün təsiri ilə “kiçik şəkil” mənasını qazandığı düşünüldü.

Bir çox mənbədə türk dünyasında miniaturə “naxış”, naxış vuranın “nəkkəş” adlandırıldığı bildirilsə də, naxış, kitab şəkilləri xaricində fərqli sənət sahələrini ifadə edən başlanğıc ifadədir. Qərbdə miniatur üslubunda rəsm çəkən rəssamlara miniaturistlər deyilirdi. Bir çox türk dövlətlərində miniatur üslubunda rəsm çəkən sənətkarlara “musavvir, rəssam, tərrihi, şəbih nüvis, nigari, nigarende, meclis nüvis, nakş-bend, ümumi” nəkkəş “adı altında qara qələm kimi adlar verilmişdir.

Ən erkən bilinən miniaturələr, eramızdan əvvəl II əsrdə Misirdə tapılmış papirus üzərindəki miniaturələrdir. Sonrakı dövrlərdə Yunan, Roma, Bizans və Suriya əlyazmaları da miniaturələrlə bəzədilmişdir. Xristianlığın yayılması ilə miniatur xüsusilə əlyazma İncilləri bəzədi.

Miniatur sənəti Avropada VIII əsrin sonlarında inkişaf etmişdir. XII əsrdə miniaturün birbaşa bəzədiləcək mətnlə əlaqəli olduğu, dini miniaturələrlə yanaşı dünyəvi miniaturələrin də hazırlanmasına başlandığı müşahidə edildi. Avropada olan miniatur sənətinə nəzər salsaq görə bilərik ki, klassik miniaturizm yalnız orta əsr əlyazma kitabları sənətində inkişaf etmişdir. Başlanğıcda, portret rəssamları ilk sətirli və baş hərfləri xüsusi bir şəkildə vurğulamağa çalışdılar. Vaxt keçdikcə bəzək elementləri olan rəngli baş hərflər mətni bu və ya digər şəkildə təsvir edən ayrı süjet kompozisiyalarına çevrildi. Qızıl yarpaqdan istifadə edərək suluboya və ya quaş şəklində aparılırdılar.

Orta əsrlərdə Kitab miniaturü Bizansda və Qərbi Avropa ölkələrində böyük mükəmməlliyə çatdı. Başlanğıcda İncil süjetləri kitab miniaturündə üstünlük təşkil etdiyi halda zaman keçdikcə dövlət, hərbi və kilsə liderlərinin, əlyazma sifariş edən zadəganların portretləri onlara əlavə edildi, Zaman keçdikcə ərsəyə

gələn miniatürlərdə mühüm tarixi hadisələr, dövlət mərasimləri, bayram, dini, döyüş və gündəlik səhnələr mövcud olmağa başladı.

İlk dövrlərdəki Qərbi Avropa kitab miniatürləri arasında, İngilis-İrlandiya əlyazmaları üçün illüstrasiyalar, eləcə də 9-10-cu əsrlərdə köhnə və yeni vəsiyyətlərdən “Karolinq İntibahı”nın işıqlandırılmış əlyazmaları, əsasən süjet sahələrində yaradılmışdır.

Miniatür sənəti son orta əsrlərdə Azərbaycan, İran, İraq, Orta Asiya və Anadoludakı Türk və Fars sülalələri dövründə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdı.

Azərbaycanın miniatür ustalarının şərqi poeziya klassikləri sayılan Firdovsi, Nizami, Sədi, Hafiz, Cami, Nəvai, Xosrov Dəhləvi və digərləri tərəfindən yazılmış möhtəşəm əlyazmalara çəkdiyi miniatürlər dünyanın müxtəlif muzeylərində sərgilənir. “Mürəkkə” albomlarında toplanan bənzərsiz bədii estetikliyə sahib Azərbaycan miniatürləri XVI əsrin 30-40-cı illərində inkişafın zirvəsinə çatana qədər uzun və çətin bir tərəqqi yolu keçdiyi bizə məlumdur.

Baş verən tarixi proseslər və onların nəticəsində qurulan mədəni əlaqələr Təbriz miniatür məktəbinin formalaşmasında əsaslı təsir göstərmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məktəbin nümayəndələri müxtəlif dövrlərdə Şərqi bir çox ölkələrində öz fəaliyyətlərini davam etdiriblər. Məşhur sənətkar Mir Seyid Əli və atası Mir Müsəvvir uzun müddət Hindistanda Moğol hökmdarlarının saraylarında yaşayaraq müxtəlif sənət inciləri ərsəyə gətiriblər. Böyük Moğol imperiyasının hökmdarlarından olan Humayun (1530-1539, 1555-1559) və Əkbər şahın (1556-1605) dövründə sarayda baş rəssam kimi çalışan azərbaycanlı miniatür sənətkarları Moğol miniatür məktəbinin formalaşmasında, inkişafında və eyni zamanda yeni bir miniatürçü rəssam nəslinin yetişməsində mühüm rol oynayıblar. Azərbaycan rəssamları tək Moğol sarayında deyil, digər dövlətlərin saraylarında öz ustalıqlarını nümayiş etdiriblər. Buna misal kimi türk miniatür sənətinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmiş Şahqulu Nəqqaş, Vəlican Təbrizi, Kamal Təbrizi və bir sıra digər Təbrizli sənətkarları göstərmək olar və onlar müxtəlif dövrlərdə İstanbulda işləmişlər. Adları çəkilən rəssamların içində olan Şahqulu və Vəlican saraylarda olan emalatxanalara rəhbərlik etmişlər. Xalçaçılıq, bədii parça, bədii metalizasiya və keramika sahəsində miniatür üslubuna, bədii formasına və obrazlı ifadə vasitələrinə bənzəyən bir çox qiymətli əsərlər yaradılmışdır [7, s.516].

Azərbaycanın Təbriz, Bakı, Şamaxı və Ərdəbil şəhərləri ölkənin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır. Səmərqənd Teymurun hakimiyyəti dövründə və məşhur şair həmçinin dövlət xadimi olan Əlişir Nəvainin himayəsi altında olduğu “dünyanın xoşbəxt mərkəzi” sayılırsa da işğal altında olan ölkələrin ən yaxşı yaradıcı qüvvələri zorla buraya cəmləndirilmişdi. Teymurilərin zəiflədiyi dövrdən başlayaraq məşhur bir rəssam Kəmaləddin Behzad rəhbərliyi altında XVI əsrin əvvəllərindən Səfəvi dövlətinin paytaxtı Təbriz, Orta Şərq xalqlarının bədii mədəniyyətinin əsas mərkəzinə çevrildi.

XV əsr sonunda Təbriz miniatür məktəbi yeni bir çiçəklənmə yaşadı. XVI əsrin əvvəllərində “Xəmsə”nin İstanbul nüsxəsi üçün hazırlanmış 9 miniatür arasında olan “Xosrov Şirini çimərək görməsi”, “İskəndər və Darius”, “İsgəndər və çoban”, “İsgəndər Nüşabənin sarayında” nümunələrinin hazırlanması 1481-ci ildə Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun dövründə başlanmış və Səfəvi hökmdarı I Şah İsmayılın vaxtında başa çatıb. Bu miniatürlər öz ifadə, kompozisiya mürəkkəbliyi, möhtəşəm dekorativliyi və rəng zənginliyi ilə digər miniatürlərdən köklü şəkildə fərqlənir. XVI əsr və bədii yaradıcılıq baxımından daha dəyərli sayılır. Şübhəsiz ki, bu əsərlər XVI əsrin Təbriz miniatürlər məktəbinin banisi Sultan Məhəmməd, onun müasirləri və tələbələri tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu dövrdə və daha sonra Təbrizdə hazırlanmış və müəllifliyi bilinməyən ən mükəmməl miniatürlərin Sultan Məhəmməd məktəbinin və ya onun üslubunun təsiri ilə hazırlanmasının fikrinin qəbul edilməsi də təsadüfi deyil.

Təbriz miniatür məktəbinin çiçəklənməsinin zirvəsi XVI əsrin ortalarına təsadüf edir. Mərkəzləşdirilmiş Səfəvi dövlətinin qurulması ilə Azərbaycanın paytaxtı Təbriz yenidən Yaxın və Orta Şərqdə əsas mədəniyyət, estetik düşüncə və bədii yaradıcılıq mərkəzinə çevrilir (4, s.109).

Təbrizdəki Şah İsmayıl və Təhmasibin saray kitabxanasında çalışan görkəmli ustalar arasında Sultan Məhəmmədin rəhbərliyi altında Mir Müsəvvir, Mirzə Əli Təbrizi, Mir Seyid Əli, Müzəffər Əli kimi istedadlı yerli sənətkarların adlarını qeyd etmək olar və eyni zamanda onlarla yanaşı bu emalatxanalarda görkəmli ustalar, xəttatlar da bənzərsiz sənət incilərinin yaranmasında yaxından iştirak ediblər. Bundan əlavə bu məktəbdən təsirlənən və öz fəaliyyətlərini Şərqi digər türk dövlətlərində davam etdirən sənətkarlardan sayılan Kəmaləddin Behzad, Ağamirək İsfahani, Şah Mahmud Nişapuri, Dust Məhəmməd və digərlərinin əsərlərində də miniatür sənətinin zərifliyi özünü biruzə verir.

Onların çoxu savadlı, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətlər idi və bədii fəaliyyətləri incəsənətin yalnız bir sahəsi ilə məhdudlaşmırdı. Bu sənətkarlar tarix və ədəbiyyata gözəl bələddilər. Bəzi məşhur miniatürçü rəssamlar gözəl şair Mirzə Seyid Əli, Şahqulu Sadiq bəy Əfşar, xəttat dekorativ sənət ustaları olmuşlar. Bu fırça ustaları həm XVI əsr Təbriz məktəbinin inkişafında, həm də bütövlükdə Şərq rəssamlığı tarixində

böyük rol oynamışdır. Bu istedadlar kəhkəşanına isə Ustad Nizaməddin Sultan Məhəmməd rəhbərlik edirdi (3, s.423).

XVI əsrin əvvəllərindən Təbriz miniatür məktəbinin klassik ədəbiyyatla əlaqələri daha da genişlənir. Təbriz sənətkarlarının hazırladıkları miniatürlərdə şərq klassiklərin poetik əsərləri qəhrəmanlarının süjet və obrazları əsas yer tutur. Miniatürlərin əksəriyyəti və ən yaxşısı iki əsər – “Şahnamə” və “Xəmsə” üçün yaradılmışdır. XVI əsrin əvvəllərindəki Təbriz məktəbinin bədii üslub xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən miniatürlərdən 1524-cü il “Xəmsə” (Metropolitan Muzeyi, Nyu-York), “Şahnamə” (Şərq İnstitutu) əlyazmalarına çəkilən illüstrasiyaları qeyd etmək olar. Tədqiqatlar göstərir XVI əsrə qədər olan miniatürlər öz sadə kompozisiya quruluşu, rəngi, obrazların həlli və mənzərə motivləri baxımından nisbətən yığcam olması ilə seçilirdi, XV əsrdən etibarən isə bu ənənə özündə möhtəşəm dekorativ xarakter daşıyaraq lakonik üslubdan yeni üsluba keçid mərhələsini təşkil etməyə başladı.

XVI əsrdə Təbriz Avropa-Asiya ticarətinin əsas mübadiləsi olan karvanyollarının ən vacib nöqtəsi idi. Səfəvi hökmdarları tərəfindən Qərbi Avropaya sürgün edilən səfirlik üzvlərindən biri Oruc bəy Bayat idi və Don Juan Fars, Təbrizi “Şərqin paytaxtı” adlandırdı və tarixçi Xandamir bu bölgəni ən firavan dünya şəhəri adlandırmışdır (6, s.37).

Bu dövrdə Səfəvilər dövlətinə Şah İsmayıl və onun oğlu Təhmasib kimi savadlı bir sənətsevər hökmdarların başçılıq etməsi, mədəniyyət və incəsənətin inkişafı üçün lazımi imkan və şərait yaradırdı. Onlar elm və incəsənət xadimlərinə himayədarlıq edir, xalq sənətkarlarını mükafatlandırırdılar. Məlumdur ki, Şah İsmayıl yalnız Xətai təxəllüsü ilə gözəl, lirik şeirlər, “Dəhnamə” poemasını Azərbaycan dilində yazan istedadlı şair olması ilə yanaşı xəttatlıq sənətini də dərinlən öyrənmişdi.

Şah İsmayıl sarayı bir çox cəhətdən şair və mesenat, sənətsevər Lorentso Medici'nin Florensiya sarayını xatırladırdı. Şah İsmayılın sarayında görkəmli Azərbaycan şairi Həbibinin başçılıq etdiyi ədəbi məclis fəaliyyət göstərirdi. Sarayda tez-tez musiqili və dəbli axşamlar, alimlərin disputları, şairlərin görüşləri və idman yarışları təşkil olunurdu.

Şah İsmayılın oğlu Təhmasib şah da sənətin qəd-qiyətini bilən idi. Hələ uşaqlıqda o, rəssamlıqla məşğul olurdu. Qazı Əhmədin dediyinə görə, Təhmasib bir çox əsərlər, o cümlədən Qəzvinə “çıxıl sütun” eyvanında məişət səhnələrini təsvir edən şəkillər çəkmişdi. Təhmasib həmçinin xəttatlıqla da məşğul olurdu. On yaşlı Təhmasibin 1524-1525-ci illərdə üzünü köçürdüyü şair Arifinin “Quy və Çovqan” əlyazması hazırda Sankt-Peterburqda Saltıkov-Şedrin adına kitabxanada saxlanılır. İsgəndər Münşinin yazdığına görə, şah Təhmasib sənəti çox sevirdi. Böyük bir ölkənin hakimi olan şah daim dövlət işləri ilə məşğul olsa da, rəssamlığı unutmurdu və asudə vaxtını ona sərf edirdi. O yalnız hakimiyyətinin son illərində bütünlükdə dövlət işləri ilə məşğul olurdu və incəsənətə diqqət yetirməyə də vaxt tapırdı (5, s.227).

XVI əsr tarixçisi Şərəf xan Bidlisi xəbər verir ki, şah Təhmasib öz oğlanlarını tərbiyə edərkən "Onlara hər bəlməni tədris edir, kamandan ox atmağı, zovqan oynatmağı öyrədirdi və deyirdi: vaxt gələ, rəssamlıqla da məşğul olarsınız, çünki o, zövq tərbiyə edir".

Birinci Səfəvilər-Şah İsmayıl və Təhmasibin dövründə Təbrizdə və Azərbaycanın digər şəhərlərində elm, o cümlədən, astronomiya, tarixşünaslıq, fəlsəfə inkişaf edirdi. Əsrin əvvəllərində Şah İsmayıl təşəbbüsü ilə Marağa rəsədxanası bərpa edildi.

XVI əsrdə Azərbaycan poeziyası sürətlə inkişaf etdi. Onun zirvəsini böyük mütəfəkkir şair Füzulinin yaradıcılığı təşkil edirdi. Xalq aşıq poeziyası da inkişafda idi. Onun ən görkəmli nümayəndəsi aşıq Qurbani idi. Klassik və folklor musiqisi, teatr tamaşaları öz inkişafını davam etdirirdi. Bu cür inkişaf etmiş bədii ədəbiyyat təbii ki, öz böyük təsirini incəsənətə də göstərmişdir. Zəngin ədəbi irsə malik nümunələr özlərini rənglərin harmoniyası ilə birləşmiş şəkildə nəfis miniatür nümunələrində tapırdılar.

1530-1540-cı illərdə Təbriz məktəbinin təmsil etdiyi Şərqin miniatür sənəti ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdı. Bu dövrdə bədii, estetik və sənətkarlıq baxımından ən mükəmməl miniatürlərlə bəzədilmiş bir çox qiymətli əlyazma yaradılmışdır.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda XVI əsrdə miniatür sənətinin inkişafının əsas səbəblərindən biri bu ərazidə vahid mərkəzləşmiş dövlətin olması idi. Bu dövrdə yaranan Səfəvilər dövlətinə Şah İsmayıl və onun oğlu Təhmasib kimi savadlı bir sənətsevər hökmdarların başçılıq etməsi, mədəniyyət və incəsənətin inkişafı üçün lazımi imkan və şərait yaradılması miniatür sənətindən də yan keçmədi. Onlar elm və incəsənət xadimlərinə himayədarlıq edir, xalq sənətkarlarını mükafatlandırırdılar. Məlumdur ki, Şah İsmayıl yalnız Xətai təxəllüsü ilə gözəl, lirik şeirlər, “Dəhnamə” poemasını Azərbaycan dilində yazan istedadlı şair olması ilə yanaşı xəttatlıq sənətini də dərinlən öyrənmişdi.

XVI əsrin ortalarında Sultan Məhəmməd, Mir Müsəvvir, Dust Muhammad və s. sənətkarlar bir sıra portret miniatürlər yaratmışlar. Müəyyən kanonlara əsasən yaradılan bu portretlərin əsas məqsədi hökmdarın fiziki gözəlliyini tərənnüm etməkdir. XVI əsrin ikinci yarısında Səfəvi dövləti paytaxtını Təbrizdən Qəzvinə

köçürdükdən sonra saray kitabxanasında çalışan bir qrup sənətçi yeni mərkəzə toplandı. 1575-ci ilədək Azərbaycan rəssamlarının Qəzvinə çəkdiqləri miniatürlər bədii üslublarına görə Təbriz dövründəki ilə fərqlənir və Təbriz üslubunun məntiqi davamıdır.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyev R.T. (2001) "Azərbaycan incəsənəti" Bakı, "Elm", 344 səh.
2. Həbibov N.A. (1966) "Azərbaycan sovet rəssamlığı" Bakı, 197 səh.
3. Heydər Əliyev və Azərbaycan incəsənəti (2000) Məqalələr toplusu. Bakı, 520 səh.
4. Kərimov K.O. (1980) "Azərbaycan miniatürləri" Bakı, 280 səh.
5. Власов В.Д., Миниатюра Г.М. (2006) «Новый энциклопедический словарь изобразительного искусства», Искусство Азербайджана, 620 стр.
6. Ingo F.A. (2005) "Masterpieces of Illumination", Köln, 350pp.
7. Крымский А.Е. (1981), «Низами и его современники», Баку, «Элм» 743 стр.

Rəyçi: prof. R. Tağıyeva

Göndərib: 17.03.2021

Qəbul edilib: 23.03.2021